

Ольга МИГОЛИНЕЦЬ

МЕДИЧНА ЛЕКСИКА У “СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.”

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 811.161.2'373.46 “15/16”

Миголінець О. Медична лексика у “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.”; 15 стор.; кількість бібліографічних джерел 17; мова українська.

Анотація. У статті аналізується лексика народної медицини, яка зафіксована на сторінках “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (Львів, 1994–2005. – Вип. 1–12). Звертається увага на семантичні групи цієї лексики, способи її подання у словнику.

Ключові слова: “Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.”, народна термінологія, лексика народної медицини, семантичні групи, словникова стаття, українські говори.

Annotation. The article under consideration analyses the lexics of folk medicine, having been fixed in the “Dictionary of the Ukrainian language of the 16th and the first half of the 18th century” (Lviv, 1994-2005. – Issues 1-12). Much attention has been paid to semantic groups of this kind of lexics and the ways of their rendering in the dictionary.

Key words: “Dictionary of the Ukrainian language of the 16th and the first half of the 18th century” folk terminology, the lexics of folk medicine, semantic groups, dictionary article, Ukrainian dialects.

Лексика народної медицини неодноразово привертала увагу мовознавців. Досить детально з різних аспектів проаналізовані відповідні тематичні групи у працях Я.В.Вакалюк, М.В.Никончука, О.М.Никончука, В.М.Мойсієнка, В.М.Баденкової, О.М.Вікторіної та ін. Більшість із цих досліджень базується на говірковому матеріалі Прикарпаття, Полісся, Миколаївщини, Кіровоградщини. Предметом дослідження Г.Дидик-Меуш є медична лексика, виявлена в українських писемних джерелах XVI–XVIII ст. Авторка вперше звертається до широкого історичного писемного контексту – від пам’яток киеворуського мовного періоду до новітніх медичних словників [5].

Предметом нашого дослідження є медична лексика на сторінках “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (Львів, 1994–2005. – Вип. 1–12). Матеріали цього Словника вже були предметом наукових зацікавлень Н.Хобзей [14]. Зокрема дослідниця звернула увагу на окремі міфологічні назви в опублікованих випусках Словника.

За типом цей Словник є тлумачно-перекладним. Його основне завдання – відбити лексичний склад писемних пам’яток даного періоду; граматичні відомості у ньому подаються в обмеженому обсязі [13, I, 8].

Джерела Словника відбивають найрізноманітніші сторони політичного, культурного, релігійного, господарського життя України XVI – першої половини XVII ст., його побуту, тих чи інших українських міст, діяльності українських князів, багатих землевласників та ін. Як зазначає Д.Гринчишин, “до його канону залучено понад 3500 різних за стилями і жанром пам’яток. Тут представлено пам’ятки офіційно-ділової та публіцистично-ділової мови, полемічної, художньої, конфесійної, наукової, літописної літератури” [4, 132]. Формуючи

джерельну базу, укладачі залучали: 1) пам’ятки з різних територій України, а також україномовні пам’ятки з-поза її меж; 2) різні за стилями і жанрами пам’ятки; 3) рукописні пам’ятки, які опублікували фахівці у філологічних виданнях [4, там само].

Досліджувана нами медична лексика у Словнику подається за такими джерелами:

- Артикули або закони Великого князівства Литовського (2-й Литовський статут Почаївського або Волинського списку). – Б. м. н., 1566. – Зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр О/Н-15;

- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Ч. 1, т. 1; 1883. – Ч. 1, т. VI; 1914. – Ч. 1, т. VIII; 1904. – Ч. 1, т. X; 1904. – Ч. 1, т. XII; 1863. – Ч. 3, т. I; 1914. – Ч. 3, т. IV; 1869. – Ч. 5, т. I; 1876. – Ч. 6, т. I; 1886. – Ч. 7, т. I; 1890. – Ч. 7, т. II; 1905. – Ч. 7, т. III; 1893. – Ч. 8, т. I; 1909. – Ч. 8, т. III; 1907. – Ч. 8, т. IV; 1907. – Ч. 8, т. V; 1911. – Ч. 8, т. VI;

- Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627. (Надрук. з київського вид. 1627 р. фотомех. способом) / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В.Німчука. – К.: Вид-во АН України, 1961;

- Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981;

- Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI- серед. XVII ст. – Зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп. 1;

- Книжка Иоанна мниха Вишенського от святых Афонских горы в написание всѣх православных христиан, братствам и всѣм благочестивым, в Малой России...

жителствующим. – Б. м. н., 1588-1600 // Иван Вишенский. Твори. – К., 1959. – С. 41-158;

- Копистенський Захарія. Палінодія. – К., 1621 // РИБ. – Т. IV: Пам'ятники полемической литературы в Западной Руси. – Пг., 1878. – Кн. 2. – С. 313-1200;

- Пересопницьке євангеліє 1556-1561 pp. – Зберігається в ЦНБ АН України, № 15512;

- Поучення на євангеліє по Няговському списку 1758 г. // Материали для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-русов XVI-XVIII вв., изд. А.Петровым. – Спб., 1914. – Вып. VII;

- Реєстръ запорожскому войску 1649 г., съ гербомъ Хмельницкаго и подписями Богдана Хмельницкаго и Ивана Выговскаго. – Зберігається в ЦДАДА Росії, ф. 196 (ф. Ф.Мазурина), оп. 1, спр. 1691;

- Різні проповіді. – Б.М.Н., поч. XVII ст. – Зберігається у ЦНБ АН України, шифр 283 П/73;

- Славинецький Є. Лексикон латинський // “Лексикон латинський” Є.Славинецького. “Лексикон словено-латинський” Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1973;

- Тестамент вїята владичинського Стефана. – Холм, 1646 // *Slavia orientalis*. Роčníк XII. – 1963. – № 3. – С. 470–471;

- Травник – лікарський порадник. – Б.М.Н., XVI ст. – Зберігається в Наук. бібліотеці Харківського держ. ун-ту ім. М.Горького, шифр 1-2, 121 159/с;

- Український травник. – Б.М.Н., XVI ст. // *Romanoslavica*. – București, 1967. – Vol. XVI;

- Четья 1489 р. – Рукопис зберігається у ЦНБ АН України, шифр ДА/415 л.

Як видно з цього переліку, до списку джерел, у яких засвідчені медичні назви, входять оригінальні пам'ятки, в тому числі і пам'ятки наукової літератури (словники, граматики, травники), пізніші копії документів XVI-першої половини XVII ст., літописи, де широко засвідчений пласт медичної наукової термінології.

Серед спеціальних груп лексики у Словнику представлені:

- власні особові та географічні назви відапелятивного походження (*Голубь, Сова, Кисѣль, Жаба*);

- назви народів і племен (*чехь, готы, тимброве, печенѣгове*);

- назви людей за місцем проживання (*черкашанинь, черкасець, лучанинь, бѣлоцерковець, белоцерквяны*);

- слова, утворені від власних назв із значенням “послідовник, прихильник якої-небудь особи, вчення, наукових і релігійних напрямків, сект” (*арианинь, іудейство, доминиканинь, кармелить*);

- індивідуальні авторські неологізми, вжиті в контексті з певною стилістичною метою (*подошкоспаль, сладколюбець, куроѣдь*);

- іншомовні слова (самостійні і службові), які різними шляхами проникли в українську мову і широко вживалися в її книжному або народнорозмовному варіантах; частина з них асимілювалася на українському мовному ґрунті (*декретъ, кгрунтъ, кгвалтъ, апеляция, фундувати, жебы*);

- екзотизми – слова і вирази, які відбивають побут та звичаї інших народів і практично не перекладаються у зв'язку з відсутністю в українській мові відповідних реалій (*баша, мурза, чаушь, драхма*) [13, I, 7].

Широко представлена у Словнику також медична лексика. Серед груп цієї лексики можемо виділити такі:

- назви хвороб: *астма* ‘астма’ [13, I, 140], *бетежь, бетюжь, бютюжь* ‘хвороба’ [13, II, 82; III, 156], *болезнь, болѣзнь, болість, болѣсть, болечь*: 1. ‘недуга, хвороба’; 2. ‘(відчуття фізичного страждання) біль, мука’ [13, III, 16, 17, 26], *бородавка, бородавѣка* ‘бородавка’ [13, III, 32, 74], *бѣльмо, бѣльмо* ‘більмо’ [13, III, 147, 151], *ворвольт* ‘пухир на шкірі’ [13, IV, 230], *вредь, вродь* ‘болячка’ [13, V, 14, 17], *выпухла* ‘пухлина’ [13, VI, 4], *гангрена* ‘гангрена’ [13, VII, 126], *дизентерія, дисентерія, диссендерія* ‘дизентерія’ [13, VIII, 23], *епилипсія* ‘епілепсія’ [13, IX, 47], *запалене, запаленьє, запалѣне, запаленіє, запаленіє* ‘(хворобливий стан) запалення’ [13, X, 125-126], *заумерлина* ‘гуля’ [13, XI, 19], *зльченє* ‘вилікування’ [13, XII, 42];

- назви симптомів захворювань: *блѣдость, бледость* ‘блідість’ [13, II, 125], *блованє, блеваниє* ‘блювання’ [13, II, 126], *выриганє* ‘т.с.’ [13, VI, 19], *боязливость, боязливость* ‘боягузливість, боязливість, лякливість, страх’ [13, III, 42], *боязнь, боазнь, боязнь, боазнь* ‘боязнь, страх’ [13, III, 43], *буйность, буйность* ‘буйство, норовитість, шаленство’ [13, III, 93], *гной, гнуй* ‘гній’ [13, VI, 231], *вѣтрость* ‘шлункові гази’ [13, VI, 163], *горячка, горачка, горячка, горячьость, горячьость, горячьость, горячьость* ‘гарячка’ [13, VII, 46], *жегавица* ‘т.с.’ [13, IX, 136], *дна* ‘ломота’ [13, VIII, 39], *заморенє* ‘виснаження’ [13, X, 101], *затворженє* ‘запаморочення’ [13, X, 243], *захожьѣньє* ‘т.с.’ [13, XI, 37], *затмене, затменьє, затмена, затмѣна*: 1. ‘(тимчасова втрата здатності бачити) засліплення’; 2. перен. (тимчасова втрата здатності ясно мислити, запаморочення) затьмарення’ [13, X, 250];

- анатомічні назви: *брюхо, брухо, брюхь, брухь* ‘живіт’ [13, III, 81], *високь* ‘скроня’ [13, IV, 72], *глава, голова* ‘голова’ [13, VI, 212, 249], *горбача* ‘спина, хребет’ [13, VII, 21], *груди, грудь* ‘груди’ [13, VII, 101, 102], *губа*: 1. ‘рот’; 2. ‘щока’, 3. ‘губа’ [13, VII, 110-111], *дясъла* ‘ясна’ [13, IX, 29], *жолудокь* ‘шлунок’ [13, IX, 176], *задь*: 1. ‘зад’; 2. ‘спина’ [13, X, 27], *затылокь* ‘потилиця’ [13, XI, 13], *зрѣнция*: 1. ‘зіниця’;

2. 'око' [13, XII, 192], *зубь* 'зуб' [13, XII, 203], *з'їниця*, *з'їнка* 'зіниця' [13, XII, 242];

- назви осіб, пов'язаних з хворобами: *аптекарка* 'особа, яка виготовляє і продає ліки' [13, I, 68], *аптекарь*, *аптекарь*, *абтикарь*, *аптекарь*, *антикарь*, *аптыкарь*, *ант'їкарь*, *ап'їкарь*, *обтекарь* 'аптекарь' [13, I, 114, 120], *безплідний*, *безплідень*, *безплідний* 'який не має потомства) безплідний, бездітний' [13, II, 54], *безумень*, *безумний*, *безумний*: 1. 'який діє нерозумно, нерозсудливо) нерозумний, нерозсудливий, безумний'; 2. 'психічнохворий) божевільний, безумний' [13, II, 64-65], *больничарь* 'той, хто лікував або доглядав за хворими у монастирському благодійному притулку' [13, III, 25], *больный*, *бол'їючий* 'хворий' [13, III, 25, 28, 29], *баба* 'повитуха' [13, II, 4], *врачь*, *врачь* 'лікар' [13, V, 13], *докторь* 'лікар' [13, VIII, 101], *заїка* 'заїка' [13, X, 41], *заїкаючийся*, *заїкаючий* 'який заїкається' [13, X, 41], *заразливый* 'який переносить заразу) заразливий, заразний' [13, X, 178], *захар'їлий*: 1. 'у знач. прикм. (який захворів) хворий'; 2. 'у знач. імен. хворий' [13, XI, 37], *заякливий* 'заїкуватий' [13, XI, 55], *зболелый*, *збол'їлий*: 1. 'змучений фізичним болем, хворобою) зболілий'; 2. 'у знач. прикм. (змучений фізичним болем, хворобою) зболілий'; 3. 'у знач. ім. зболілий' [13, XI, 72], *здоровый*, *здоровь*, *здоровы*, *здоров*, *з'їдоровый*, *здравый*, *здоровый*: 1. 'який має добрий стан здоров'я) здоровий'; перен. 'морально здоровий, чистий, незіпсований'; 2. 'корисний для здоров'я) здоровий'; 3. 'цілий, неушкоджений, живий) здоровий' [13, XI, 199-200];

- назви дій, пов'язаних з процесом протікання захворювання: *безумствовати* 'діяти, вести себе нерозсудливо' [13, II, 65], *бол'їти*, *болети*, *болити* 'хворіти' [13, III, 27], *воздоровити* 'виздоровіти' [13, IV, 174], *встати*, *встать*, *в'їстати*, *устати*, *устат*, *устать* перен. 'після хвороби, морального падіння або духовного занепаду) підвестися, піднятися' [13, V, 48], *выметаться* 'про висип на шкірі) з'являтися' [13, V, 212], *вывести* 'вилікувати' [13, V, 118], *выгоитися* 'вигоїтися' [13, V, 136], *вытягнути*, *вытягнути*, *вытегнути*, *вытянути*, *вытагнути* перен. 'позбавити організм хвороби) витягнути' [13, VI, 89], *вычищати* 'очищати' [13, VI, 105], *загоитися* 'загоїтися' [13, IX, 255], *заживити* 'загоїти, вилікувати' [13, X, 35], *зажити* 'загоїтися' [13, X, 35], *заїкатися* 'заїкатися' [13, X, 41], *заражати*: 1. 'передавати кому-, чому-небудь щось шкідливе для здоров'я) заражати'; 2. перен. 'кого, що) (погано впливати на що-, кого-небудь) заражати' [13, X, 174-175], *заражатися*, *заражатис*, *заразитися* перен. 'сприймати від інших щось погане) заражатися' [13, X, 175, 177], *заразити*, *заразить*: 1. 'кого, що чим) (передати кому-небудь заразу, хворобу) заразити'; 2. 'що, чим) (призвести до хворобливих

змін в організмі) поразити' [13, X, 176-177], *затинатися* 'заїкатися' [13, X, 247], *захорати*, *зафорати*, *заворати*, *захоровати*, *захор'їти*, *захорити* 'захворіти' [13, XI, 37, 38], *здравствувати* '(бути здоровим, благополучно існувати) здравствувати, здрастувати' [13, XI, 202], *зламати*, *зломати*, *зломати*, *сламати* перен. '(про хворобу) зламати, знесилити, змучити' [13, XI, 247], *зложити* перен. '(про важку хворобу) (змусити кого-небудь лежати) звалити' [13, XII, 13], *зл'їчити*, *зл'їчити*, *злечити* '(кого, що) вилікувати, перен. (про духовне зцілення) вилікувати; очистити' [13, XII, 42-43], *зл'їчитися*, *зл'їчитися* 'вилікуватися' [13, XII, 43], *зл'їчовати* 'вилікувати' [13, XII, 43], *зомл'їти*, *зем'їлетити*, *зумл'їти*: 1. 'втратити свідомість) зомліти'; 2. 'зомліти, замерти, оціпеніти, (втратити здатність на якийсь час рухатися) зомліти' [13, XII, 149];

- назви лікарських рослин: *алое* 'алое' [13, I, 98], *артемись* 'чорнобил, полин' [13, I, 128], *бабка* 'Plantago L. подорожник' [13, II, 5], *базановець* 'Lysimachia вербозілля' [13, II, 10], *билиця* 'Artemisia vulgaris чорнобил' [13, II, 83], *боденець* 'шипшина' [13, III, 6], *брадавнік* 'бородавік' [13, III, 47], *буквиця*, *буквиця*, *буквоцьця*, *бук'ївиця* 'Betonica L. буквиця' [13, III, 93], *б'їдринець*, *ведренець*, *ведр'їнець*, *ведранець* 'Pimpinella L. бедринець' [13, III, 145], *б'їлиця* 'Artemisia' [13, III, 147], *б'їлмок* 'Argemone' [там само], *веселок* 'Oenagra' [13, III, 245], *дурманік* 'дурман' [13, VIII, 227], *душиця* 'Origanum материнка' [13, VIII, 242], *дев'ятернік* 'Enneaphyllon дев'ясил' [13, VII, 217], *дягель*, *дягель*, *дагиль* 'дягель' [13, IX, 26], *дятелина* 'Thymus дятелина трава' [13, IX, 29], *єдинолист* 'Cetaria' [13, IX, 64], *ємела*, *ємеля* 'омела Viscum' [13, IX, 92], *жабка* 'Batrachium зубниця' [13, IX, 112], *жерновець* 'Stipa L. ковила' [13, IX, 145], *жеруха* 'Cardamine жеруха' [13, IX, 147], *живокость* 'Symphytum живокіст' [13, IX, 151], *жилинець* 'Acidoton жилинець' [13, IX, 164], *звонки* мн.: 1. 'Hypericon звіробій'; 2. 'Tithymal(us) молочай' [13, XI, 122], *зв'їздки* 'Inguinaria зірчаста айстра' [13, XI, 134], *зв'їзочки* 'т.с.' [13, XI, 135], *зєнз'їверь* 'Althaea officinalis мальва лікарська' [13, XI, 232], *зілко* 'зілля' [13, XI, 245], *змиєвник* 'Ophioglossum L. вужачка' [13, XII, 52], *змиєць* 'Thymus serpyllum L. чебрець', *змиєць* 'Artemisia dracunculul L. (різновид полину) дракункул' [13, XII, 52], *золко* 'зілля' [13, XII, 143], *з'їля*, *з'їля*, *з'їле*, *зіля*, *зєля*, *зєле*: 1. '(трав'янисті рослини) зілля'; 2. '(лікарські рослини) зілля' [13, XI, 222, 245];

- назви медичних установ: *больница* 'притулок' [13, II, 25], *аптека*, *аптыка*, *апат'їка*: 1. '(місце зберігання, виготовлення і продажу ліків) аптека'; 2. 'лікувальні засоби, ліки'; перен. 'про джерело духовного очищення' [13, I, 119].

Що стосується тлумачення до назв, які подаються у Словнику, то вони є порівняно стислими. Це головним чином тлумачення добре знаних у народі хвороб чи їх ознак: *бетеґь*, *бетюґь*, *ботюґь* ‘хвороба’ [13, II, 82; III, 156], *бѣлмо*, *бѣльмо* ‘більмо’ [13, III, 147, 151], *заморене* ‘виснаження’ [13, X, 101], *вѣтрость* ‘шлункові гази’ [13, VI, 163], *затылокъ* ‘потилиця’ [13, XI, 13], *больница* ‘притулок’ [13, II, 25] та ін.

Проте трапляються і досить розгорнуті, у них, як правило, виділяються найважливіші і найсуттєвіші ознаки, які допомагають читачеві одержати правильне уявлення про певну реалію. Фактично дається досить детальна, цікава в пізнавальному відношенні словникова стаття, яка, безперечно, не виходить за межі завдань тлумачного словника. Наприклад, *больничарь* ‘той, хто лікував або доглядав за хворими у монастирському благодійному притулку’ [13, III, 25] та ін.

Нерідко до тлумачень добираються синоніми сучасної української літературної мови: *боязливость*, *боазливость* ‘боягузливість, боязливість, лякливість, страх’ [13, III, 42], *боязнь*, *боазнь*, *боязнь*, *боазнь* ‘боязнь, страх’ [13, III, 43], *буйность*, *буйность* ‘буйство, норovitість, шаленство’ [13, III, 93], *горбака* ‘спина, хребет’ [13, VII, 21], *заживити* ‘загоїти, вилікувати’ [13, X, 35].

У кінці словникової статті подаються цитати з писемних пам’яток української мови, які зберігаються у картотеці Словника. Як зазначається у передмові до Словника, “кількість цитат залежить від наявності у картотеці та їх смислової чіткості. Для ілюстрації значень слова наводяться передусім тексти, в яких ілюстроване слово супроводжується синонімами, уточненнями або поясненнями” [13, I, 12]. Цитати подаються з пам’яток різних територій, різних стилів і жанрів. Допускається скорочення цитат, яке не веде до перекручення смислу наведеного відрізка тексту.

Нерідко після викладу значень слова, проілюстрованих цитатами з пам’яток, подаються фразеологізми: *вывести въ животъ* ‘народити, привести на світ’ [13, V, 118], *выйти на свѣтъ* ‘народитися, прийти на світ’ [13, V, 179].

Кожне відмінюване слово подається в його основній (вихідній) формі. Граматичні позначки ставляться після заголовного слова і його варіантів. Фонетичні, графічні й орфографічні варіанти подаються в одній словниковій статті, причому на першому місці подається найближчий до форми сучасної української мови варіант, а в разі його відсутності – той варіант, який найточніше відбиває традиційну орфографічну систему української літературно-писемної мови XVI першої половини XVII ст. В одній словниковій статті поміщаються різноманітні написання іменників на *-иє*, *-іє*, *-є* (*здоровиє*, *здоровьє*, *здорове*), які кваліфікуються як

орфографічні варіанти, а не як морфологічні чи словотвірні [13, I, 7].

Якщо серед медичної лексики фіксуються морфологічні чи словотвірні варіанти, то вони подаються в окремих словникових статтях: *захорати*, *зафорати*, *заворати* ‘захворіти’ [13, XI, 37], *захорувати* ‘т.с.’ [13, XI, 37], *захорѣти*, *захорити* ‘т.с.’ [13, XI, 38]; *безумець* ‘(безрозсудна людина) безумець’ [13, II, 64], *безумникъ*, *безумнікъ* ‘т.с.’ [13, II, 64], *безумный*, *безумний*, *безумень*: 1. ‘(який діє нерозумно, нерозсудливо) нерозумний, нерозсудливий, безумний’; 2. ‘(психічнохворий) божевільний, безумний’ [13, II, 64-65] та ін.

Прикметники, що виступають у двох формах – повній та короткій, подаються в заголовку словникової статті в обидвох, причому на першому місці, як правило, у повній формі: *здоровый*, *здоровъ*, *здоровы*, *здоров*, *зѣдоровый*, *здравый*, *здровый*: 1. ‘(який має добрий стан здоров’я) здоровий’; перен. ‘морально здоровий, чистий, незіпсований’; 2. ‘(корисний для здоров’я) здоровий’; 3. ‘(цілий, неушкоджений, живий) здоровий’ [13, XI, 199-200]; *безплодный*, *безплоденъ*, *безъплодный* ‘(який не має потомства) безплідний, бездітний’ [13, II, 54] та ін.

Слова, вжиті у переносному значенні, супроводжуються ремаркою *перен.* і подаються у Словнику після прямого номінативного значення: *встати*, *встать*, *въстати*, *устати*, *устат*, *устать* перен. ‘(після хвороби, морального падіння або духовного занепаду) підвестися, піднятися’ [13, V, 48], *вытягнути*, *витагнути*, *вытегнути*, *вытянути*, *вытагнути*, *вытанути* перен. ‘(позбавити організм хвороби) витягнути’ [13, VI, 89], *заражатисе*, *заражатис*, *заразитиса* перен. ‘(сприймати від інших щось погане) заражатися’ [13, X, 175, 177], *зламати*, *зломати*, *зломати*, *сламати* перен. ‘(про хворобу) зламати, знесилити, змучити’ [13, XI, 247], *зложити* перен. ‘(про важку хворобу) (змусити кого-небудь лежати) звалити’ [13, XII, 13].

Подаючи назви лікарських рослин, фіксуються при можливості латинський та сучасний літературний відповідник: *бабка* ‘*Plantago L.* подорожник’ [13, II, 5], *базановець* ‘*Lysimachia* вербозілля’ [13, II, 10], *билица* ‘*Artemisia vulgaris* чорнобиль’ [13, II, 83] та ін.

Лексика народної медицини, відібрана нами із Словника, характеризується яскравими синонімічними відношеннями: *бетеґь*, *бетюґь*, *ботюґь*, *болезнь*, *болѣзнь*, *болість*, *болѣсть*, *боле* ‘хвороба’ [13, II, 82; III, 16, 17, 26, 156]; *бловане*, *блевание*, *выригане* ‘блювання’ [13, II, 126; VI, 19]; *горячка*, *горачка*, *горачка*; *горячость*, *горачость*, *горячестъ*, *горячость*, *жегавица* ‘гарячка’ [13, VII, 46; IX, 136]; *затворжене*, *захожѣнье* ‘запаморочення’ [13, X, 243; XI, 37]; *врачь*, *врачъ*, *докторъ* ‘лікар’ [13, V, 13; VIII, 101].

Серед цієї лексики фіксуються у словнику й багатозначні назви: *болезнь*, *болѣзнь*, *болість*, *болѣсть*, *болець*: 1. ‘недуга, хвороба’; 2. ‘(відчуття фізичного страждання) біль, мука’ [13, III, 16, 17, 26]; *затмене*, *затменьє*, *затмена*, *затмѣна*: 1. ‘(тимчасова втрата здатності бачити) засліплення’; 2. перен. (тимчасова втрата здатності ясно мислити, запаморочення) затьмарення’ [13, X, 250]; *губа*: 1. ‘рот’; 2. ‘щока’; 3. ‘губа’ [13, VII, 110-111]; *зрѣница*: 1. ‘зіниця’; 2. ‘око’ [13, XII, 192]; *безумень*, *безумный*, *безумный*: 1. ‘(який діє нерозумно, нерозсудливо) нерозумний, нерозсудливий, безумний’; 2. ‘(психічнохворий) божевільний, безумний’ [13, II, 64-65]; *здоровый*, *здоровь*, *здоровы*, *здоров*, *зѣдоровый*, *здравый*, *здровый*: 1. ‘(який має добрий стан здоров’я) здоровий’; перен. ‘морально здоровий, чистий, незіпсований’; 2. ‘(корисний для здоров’я) здоровий’; 3. ‘(цілий, неушкоджений, живий) здоровий’ [13, XI, 199-200] та ін. Причому, крім подачі відповідника сучасної української літературної мови, подається у круглих дужках уточнювальна ремарка.

Зафіксовані також омоніми серед назв лікарських рослин, які у Словнику як заголовні слова позначаються вгорі арабськими цифрами: *змиць*¹ ‘*Thymus Serpullum* L. чебрець’, *змиць*² ‘*Artemisia dracunculus* L. (різновид полину) дракункул’ [13, XII, 52].

У деяких словникових статтях наводяться іншомовні паралелі, що вказують на походження слів. “Якщо іншомовне слово потрапило в мову українських пам’яток через посередництво іншої, то поруч подається відповідник мови-посередника” [13, I, 8]. Наприклад, *аптека*, *аптыка*, *апатѣка* (стп. *apтека*, *артыка*, *apoteka*, стч. *аратыка*, лат. *apotheca*, гр. *αποθήκη*): 1. ‘(місце зберігання, виготовлення і продажу ліків) аптека’; 2. ‘лікувальні засоби, ліки’; перен. ‘про джерело духовного очищення’ [13, I, 119], *асма* (лат. *asthma*, гр. *ασμα*) ‘задуха, астма’ [13, I, 140], *бетегь*, *бетюгь* (мад. *beteg*, *betuh*) ‘хвороба, слабість’, діал. *бетегя* [13, II, 82], *бородавка* (стп. *brodawka*) ‘бородавка’ [13, III, 74], *дизентерія*, *диссентерія*, *диссентерія* (лат. *dysenteria*) ‘дизентерія’ [13, VIII, 23], затворжене (стп. *zatworzenie*) ‘запаморочення’ [13, X, 243] та багато ін.

Серед зафіксованих нами медичних назв у Словнику можемо виділити назви, які і зараз функціонують в загальноживаному фонді української мови, є літературною нормою української мови і водночас обслуговують одну із найрозвиненіших галузей сучасної науки – медицину (можлива деяка відмінність на фонетичному, граматичному рівнях тощо): *бородавка*, *бородавѣка* ‘невеликий твердий наріст на шкірі, на поверхні листа, на корі дерева та ін.’ [1, 93], *дизентерія*, *диссентерія*, *диссентерія* ‘гостра інфекційна хвороба людини, за якої уражаються перев. товсті кишки’ [1, 294], *епіліпсія* ‘хронічна нервова хвороба, яка

характеризується нападами розладів свідомості, що в типових випадках супроводжується загальними корчами; падуча хвороба; “чорна хвороба” [1, 353], *блѣдність*, *бледність* ‘абстр. ім. до блідий’ [1, 88], *запалене*, *запаленьє*, *запалѣне*, *запаленіє*, *запаленіє* ‘хвороба, яка супроводиться температурою, припухлістю, почервонінням, болем уражених органів або частин тіла’ [1, 410], *зубь* ‘кістковий утвір у роті людини та багатьох хребетних тварин, признач. для схоплювання, кусання й подрібнення їжі, а також для захисту’ [1, 482], *заика* ‘людина, яка заїкається’ [1, 393], *выгоитися* ‘вилікуватися, стати здоровим (після рани, виразки, хвороби і т. ін)’ [1, 131], *буквица*, *буквиця*, *буковѣца*, *букѣвица* ‘багаторічна трав’яниста рослина, окремі види якої використовуються для виготовлення ліків, а також як декоративні’ [1, 101], *дягель*, *дьягель*, *дажиль* ‘трав’яниста медоносна рослина родини зонтичних із дрібними зеленувато-білими квітками, зібраними в зонтики; використовується в медицині’ [1, 333], *жеруха* ‘трав’яниста рослина родини хрестоцвітних із білими та блідо-фіолетовими квіточками, зібраними в китиці; листя її використовується в кулінарії’ [1, 366], *живокость* ‘багаторічна трав’яниста рослина родини шорстколистих, цвіте жовтими чи синіми квітками’ [1, 367] та ін.

Деякі назви, відібрані нами із Словника, функціонують з тим самим значенням і в інших українських говорах; пор. на означення ‘хвороби, болю’: поліс. *болезнь* [7, 7], степ. *болѣзнь*, *болість* [2, 35-36], схслобож. *болѣзнь* [3, 29], наддніпр. *бóлізь* [15, I, 94], закарп. *бóлізнь*, *бóлість* [10, 28], гуц. *бóлість* [9, 15], бойк. *болість* [8, I, 64]; закарп. *бѣтяг*, *бетіг*, *бетюх*, гуц. *бетѣга*, *бѣтіг* [6, 24]; на означення ‘чиряка’: закарп. *вѣред*, лемк. *вреды* [17, 21]; на означення ‘шлунка’: закарп. *жолудок* [10, 85], бук. *жолудок*, *жулудок* [12, 119], бойк. *жолудок* [8, I, 256], схслобож. *желудок*, *жолудок* [3, 75], наддніпр. *жолудок* [15, I, 322]; на означення ‘повитухи’: закарп. *баба*, гуц. *баба* [6, 19], наддн. *баба* [15, 39], поліс. *баба* [7, 37], степ. *баба* [2, 18]; на означення ‘лікаря’: закарп. *дóхтор* [10, 76], гуц. *дóхторь*, *дóхтір* [6, 62], бук. *дóхторь*, *дóхтор*, *дóхтір*, *дóхтур* [12, 101], бойк. *дóхтір* [8, I, 230], наддніпр. *дóхтарь*, *дóхторь*, *дóхтур* [15, I, 292-293]; бук. *врач* [12, 64], схслобож. *врач* [3, 47], степ. *врач* [2, 75], наддніпр. *врач* [15, I, 203]; на означення ‘хворіти’: закарп. *боліти* [10, 28], бойк. *боліти* [8, I, 66], степ. *боліти* [2, 36]; на означення ‘подорожника’: гуц. *бабка* [6, 19], бук. *бабка* [12, 20], бойк. *бабка* [8, I, 38], наддн. *бабка* [16, 41]; схслобож. *бабка* [11, 155]; на означення ‘лікарні’: закарп. *бóлница* [10, 29], бук. *бóлница* [12, 35], схслобож. *больница* [3, 29], наддніпр. *болница* [15, I, 95] та ін.

Отже, лексика народної медицини зібрана і зафіксована у “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” досить повно, і це є основою для дальшого вивчення і узагальнення цієї тематичної групи лексики.

Скорочення назв мов, говорів

Бойк. – бойківський
Бук. – буковинський
Гуц. – гуцульський
Закарп. – закарпатський
Лемк. – лемківський

Наддн. – наддністрянський
Наддніпр. – наддніпрянський
Поліс. – поліський
Степ. – степовий
Схслобож. – східнослобожанський

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
2. Вікторіна О.М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини / О.М.Вікторіна. – Кіровоград, 2006. – 435 с.
3. Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Словник східнослобожанських говірок / К.Глуховцева, В.Леснова, І.Ніколаєнко, Т.Терновська, В.Ужченко. – Луганськ, 2002. – 224 с.
4. Гринчишин Д. Пам’ятки української мови XVI – першої половини XVII століть, писані поза межами України / Д.Гринчишин // Діалектологічні студії. 3: Збірник пам’яті Ярослави Закревської. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ, 2003. – 608 с.
5. Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв / Дидик-Меуш Г. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ, 2008. – 400 с.
6. 6. Гуцульські говірки [укл. Г.Гузар, Я.Закревська, У.Єдлінська та ін.]. – Львів, 1997. – 230 с.
7. Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / М.В.Никончук, О.М.Никончук, В.М.Мойсієнко. – Житомир: Полісся, 2001. – 147 с.
8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / М.Й.Онишкевич. – Київ: Наукова думка, 1984.
9. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю.Піпаш, Б.Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
10. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І.В.Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
11. Скорофатова А.О. Атлас назв корисних рослин в українських східнослобожанських говірках / А.О.Скорофатова. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О.Дідоренка, 2009. – 316 с.
12. Словник буковинських говірок [за заг. ред. Н.В.Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
13. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [уклад. Д.Гринчишин та ін.]. – Львів, 1994–2005. – Вип. 1–12.
14. Хобзей Н. Міфологічні назви у Словнику української мови XVI–першої половини XVII століття / Н.Хобзей // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ, 2003. – 362 с.
15. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В.А.Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.
16. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г.Шило. – Львів – Нью-Йорк, 2008. – 288 с.
17. Pavlešin Aleksa. Mali rječnik lemківskog govora ukrajinskog jezika / A.Pavlešin. – Zagreb, 2007. – 292 s.

Мигoliniць Ольга Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ